

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларація прав національностей України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1991. N 53.
2. Декларація про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1990. N 31.
3. Про відпустки: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1997. № 2.
4. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1999. № 46-47.
5. Про інформацію: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. N 48.
6. Про оплату праці: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1995. № 17.
7. Про охорону праці: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 49.
8. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1998. № 34.
9. Земельний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002.
10. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30.
11. Маложон О.І. Історія держави і права України: навч. посібник. К.: ТОВ «Видавничий будинок «Аванпост-Прим», 2014. 184 с.
12. 12 Сімейний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 21-22.
12. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. №№ 40-44.

УДК 342.7

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЩОДО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

THEORETICAL AND LEGAL DOCTRINES ARE LIMITED RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND CITIZEN

Мерник А.М.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальноправових дисциплін факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ,
головний спеціаліст відділу державної реєстрації
друкованих засобів масової інформації та
громадських формувань Управління державної реєстрації
Головного територіального управління юстиції у Харківській області*

У статті досліджено та проаналізовано питання теоретико-правового вчення щодо обмеження прав і свобод людини й громадянина. Розглянуто особливості та основні компоненти вищезазначеного поняття. Досліджено особливості врегулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в працях І. Канта, В. Гумбольдта, Дж.С. Мілля, Г. Еллінека. Проведено порівняльно-правовий аналіз врегулювання питання обмеження прав і свобод людини і громадянина у Декларації прав людини і громадянина 1789 та Декларації прав людини і громадянина 1793, зроблений висновок, що в цей період обґрунтована необхідність самообмеження держави на користь індивіда, висновок про необхідність свободи дій індивіда, поки вона не завдає шкоди іншим. Наголошено на тому, що єдиною метою, заради якої суспільство має право втручатися в свободу дій індивіда, є попередження нанесення шкоди іншій особі та самозахист.

Ключові слова: правове регулювання, обмеження прав, обмеження свобод, правова держава, обов'язок людини, обов'язок громадянина.

В статье исследованы и проанализированы вопросы теоретико-правового учения по ограничению прав и свобод человека и гражданина. Рассмотрены особенности и основные компоненты вышеупомянутого понятия. Исследованы особенности урегулирования ограничения прав и свобод человека и гражданина в трудах И. Канта, В. Гумбольдта, Дж.С. Милля, Г. Еллинека. Проведен сравнительно-правовой анализ урегулирования вопроса ограничения прав и свобод человека и гражданина в Декларации прав человека и гражданина 1789 года и Декларации прав человека и гражданина 1793 года, сделан вывод, что в этот период обоснована необходимость самоограничения государства в пользу индивида, вывод о необходимости свободы действий индивида, пока она не наносит вреда другим. Отмечено, что целью, ради которой общество имеет право вмешиваться в свободу действий индивида, является предупреждение нанесения вреда другому лицу и самозащита.

Ключевые слова: правовое регулирование, ограничение прав, ограничения свобод, правовое государство, обязанность человека, обязанность гражданина.

The article investigates and analyzes the issues of theoretical and legal doctrine concerning the restriction of human and civil rights and freedoms. Features and main components of the aforementioned concept are considered. The peculiarities of the regulation of restriction of rights and freedoms of man and citizen in the writings of I. Kant, V. Humboldt, J. C. Mill, G. Ellinek are investigated. The comparative legal analysis of the regulation of the issue of limiting the rights and freedoms of man and citizen in the Declaration of Human Rights and Citizen of 1789 and the Declaration of the Rights of Man and Citizen of 1793 has been made, concluding that during this period the necessity of self-restraint of the state in favor of the individual was grounded, the conclusion about the necessity of the individual's freedom of action while it does not harm others. It is emphasized that the only purpose for which society has the right to interfere with the freedom of action of the individual is to prevent harm to another person and self-defense.

Key words: legal regulation, restriction of rights, restriction of freedoms, rule of law, duty of a person, duty of a citizen.

Постановка проблеми. На всіх етапах розвитку світової цивілізації визначення принципів взаємовідносин держави і особи було однією з найважливіших проблем, пошуки оптимального рішення якої представляють високу ступінь складності дотепер. Історія становлення і розвитку державності невіддільна від пошуку оптимальних параме-

трів взаємовідносин влади і людини, тісно пов'язаного з розвитком ідей правової держави, несумісного зі свавіллям і насильством. В природно-правовій концепції як основну складову частину виділяють невід'ємні права людини, які належать їй від народження і які має визнавати і охороняти держава.

Предметом дослідження статті є питання теоретико-правових вчень щодо обмеження прав і свобод людини і громадянина як необхідна передумова вивчення принципів взаємовідносин держави і особи, пошуку оптимальних параметрів взаємовідносин влади і людини.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі історико-теоретичних вчень, загальнофілософської методології та праць вчених з цієї проблематики, виявити і дослідити питання теоретико-правових вчень щодо обмеження прав і свобод людини і громадянина та проаналізувати значення такого досвіду, визначити особливості його використання під час досліджень правових явищ в Україні, а також проаналізувати особливості використання такого досвіду в різних правових випадках.

Виклад основного матеріалу. Дослідження рівня ступеня свободи є однією з найважливіших проблем, піднятих просвітницьким рухом другої половини XVIII століття. Великий німецький філософ І. Кант, ґрунтуючись на необхідності забезпечення рівності суб'єктів права, прийшов до висновку про те, що нікому не дано зазіхати на свободу іншого. Саме норми права, що закріплюють такий підхід, повинні визначати сферу вільного розсуду і дії людини як суб'єкта права [1, с. 35].

Обґрунтовуючи свою позицію, І. Кант вказував на те, що «вищим серед <...> обов'язків – є глибока повага до права інших людей. Наш борг полягає в тому, щоб глибоко поважати право інших і як святиню цінувати його» [2, с. 233]. З цим пов'язано визначення права І. Канта, як сукупності умов, за яких свавілля однієї особи (осіб) сумісне з свавіллям іншого з точки зору закону волі, а також розроблений ним категоричний імператив «поступай тільки відповідно до тієї максими, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом» [3, с. 260].

Мир і злагода можуть виникнути на засадах їх сприйняття членами суспільства. Одним із джерел такого сприйняття є Кантівське вчення про імперативи злагоди і миру. Такі імперативи, маючи світоглядно-правовий статус, цим не обмежуються, а мають і соціологічне значення, оскільки можуть бути орієнтиром соціально позитивної поведінки окремих особистостей, спільнот і соціальних інститутів, різних народів [4, с. 82–83].

Висунута і обґрунтована І. Кантом теза, що «свобода одного повинна бути сумісна за загальним законом зі свободою кожного» [5, с. 302] стала одним з найважливіших принципів державного устрою протягом двох останніх століть. Н. Бердяєв зазначав, що з усіх філософів найбільше значення мав І. Кант, філософія Канта є філософією свободи [6, с. 103]. В. Нерсисянц наголошував на тому, що саме І. Канту належить велика заслуга в справі послідовного філософського обґрунтування і розвитку ліберальної теорії правової держави [7, с. 409].

Не можна не погодитись з тезою І. Канта про те, що свободу слід розуміти як властивість волі всіх розумних істот. Саме свободою і природними людськими правами обмежена влада у правовій державі, яка, на думку мислителя, є творінням доктрини природного права. Філософ зазначає, що «право людини мусить вважатись священним, яких би жертв не коштувало це пануючій владі. Тут немає середини. Всій політиці необхідно схилити коліна перед правом людини» [8].

Ідея І. Канта в цілому узгоджується за своїм змістом з поглядами французьких філософів і зводиться до принципу «роби так, щоб вільний прояв твого свавілля міг бути погоджений зі свободою кожного по загальному закону». Вже наприкінці XVIII століття вона була реалізована на законодавчому рівні [9]. Це сталося з прийняттям французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року (далі – Декларація), в статті 4 якої було закріплено: «Свобода полягає в можливості робити все, що не приносить шкоди іншому» [10]. Таким чином здійснення природних

прав кожної людини має лише ті межі, які забезпечують іншим членам товариства користування тими ж самими правами. Межі ці можуть бути визначені законом.

Подальший розвиток ця норма отримує в статті 5 Декларації, яка визначає, що «закон може забороняти лише діяння, шкідливі для суспільства. Все те, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений до дій, не передбачених законом» [11; 12, с. 185].

Забуття чи неповага до прав людини є єдиними причинами суспільних нещасть і корумпованості урядів. В зазначеній Декларації висвітлено природні, невід'ємні права людини для того, щоб постійно нагадувати всім членам суспільства про свої права та обов'язки; поважати дії законодавчої влади та повноважень виконавчої влади, та будь-якого іншого політичного інституту та інституції громадянського суспільства так, щоб вимоги громадян завжди відповідали нормам Конституції, яка ґрунтується на принципах права. Таким чином була зроблена перша законодавча спроба встановлення меж здійснення прав і запобігання зловживання правом, як такого його здійснення, яке заподіює шкоду суспільству або іншим особам.

На думку французького вченого М. Пріло, важливим було фактичне обмеження Декларацією функцій держави захистом природних і невід'ємних прав людини, що потягло виникнення відповідних зобов'язань з боку влади по задоволенню певних індивідуальних потреб [13; с. 348]. В цілому, Декларація, ставши яскравим виразом гуманістичних ідей епохи просвітництва, проголошує свободу, одночасно визначаючи її межі.

Основним змістом нового та новітнього часу є тенденція до запровадження конституцій у різних країнах, прискорювачем і визначальним стрижнем яких є проголошення та гарантування прав і свобод їх мешканців. Перехід десятків народів до демократичного самоврядування загострює актуальність виявлення рушійних сил розвитку демократії, встановлення, розширення та поглиблення прав і свобод людини, усунення перешкод на шляху їх реалізації [14, с. 117–118].

Проголошений в 1789 році принцип знайшов закріплення і в наступній Декларації прав людини і громадянина 1793 [10, с. 117]. Слід, крім того, відзначити, що Конституція Франції 1791 р поряд з принципом поваги прав і свобод інших громадян додатково вводила ще один принцип – необхідності врахування інтересів громадської безпеки, закріплюючи наступне: «свобода полягає в тому, щоб робити все, що не завдає шкоди правам інших або громадській безпеці» [10, с. 98].

Декларація прав людини і громадянина 1793 закріплює, що забуття природних прав людини і зневага до них є єдиною причиною нещастя світу, а закріплення в декларації невід'ємних прав для усіх дасть можливість усім громадянам постійно порівнювати дії уряду з метою будь-якого соціального інституту, ніколи не дозволяли пригноблювати себе і принижувати свою гідність тиранією, люди завжди будуть мати основу своєї свободи і щастя, судді – правила виконання своїх обов'язків, законодавець – мету свого призначення.

Питання про межі державної влади по відношенню до окремої особи і про межі особистої свободи цікавили мислителів європейської думки протягом тривалого часу. Обґрунтована видатним німецьким вченим В. Гумбольдтом в кінці XVIII – початку XIX ст. ідея про необхідність визначення «кордонів» (меж) діяльності держави протистояла тодішньої в Європі системі «абсолютизму» і відкидала будь-яке втручання держави в приватні відносини громадян і посягання на їх права і свободи.

На думку В. Гумбольдта, функції держави могли полягати лише в забезпеченні безпеки громадян один від одного і від зовнішніх ворогів. Причому В. Гумбольдт послідовно намагався розмежувати межі особистих прав, що не підлягають будь-якому впливу з боку держави. Обґрун-

товуючи небезпеку таких заходів з боку влади, В. Гумбольдт дійшов висновку про те, що держава не повинна обмежувати й забороняти свободу особистої діяльності в різних формах в тому випадку, якщо вона не порушує права інших осіб [15, с. 114].

Завдяки величезному інтелектуально-культурному потенціалу й різноспрямованості дослідницьких і практичних інтересів, В. Гумбольдт спромігся генерувати значну кількість основоположних ідей у сфері державотворення, які становлять цілісну філософську систему поглядів. Ця система ґрунтується на антропоцентричній концепції, філософській концепції співпричетності.

В середині XIX ст. висловлені В. Гумбольдтом ідеї були розвинені англійським мислителем Дж.С. Міллем в ряді наукових робіт, головною з яких є трактат «Про свободу». Ставлячи питання ширше, ніж В. Гумбольдт, Дж.С. Мілль міркував уже про межі влади над індивідом не тільки держави, а й суспільства в цілому (як будь-якого гуртожитку незалежно від його форми). На його думку, єдиною метою, заради якої суспільство має право втручатися в свободу дій індивіда, є попередження нанесення шкоди іншій особі та самозахист. Межі ж особистої свободи людини визначаються остільки, оскільки вони стосуються інших осіб, тобто сфери зовнішніх відносин людини до інших людей.

На цій основі Дж.С. Мілль пояснював близький до суджень В. Гумбольдта висновок про необхідність сво-

боди дій індивіда, поки вона не завдає шкоди ближнім, причому «незважаючи на те, чи вважають ці ближні наші вчинки безрозсудними, помилковими або неправильними» [16, с. 158].

Відомий німецький юрист Г. Еллінек, обґрунтовуючи необхідність самообмеження держави на користь індивіда, запропонував наступну формулу (переосмисливши висловлене раніше І. Кантом судження): «Роби так, щоб кожна з твоїх дій найбільш відповідала спільному інтересу або інтересу твоїх підлеглих (тобто окремих осіб)» [16, с. 161].

Висновок. Бачимо, що основною в зарубіжній правовій та філософській науковій літературі XVIII–XIX ст. була спочатку закріплена в Декларації прав людини і громадянина 1789 р ідея «правового» обмеження прав і свобод людини (тобто, на підставі закону і в певних межах, цілі встановлення яких спрямовані на забезпечення користування тими ж правами іншими членами суспільства). Додатково до ідеї про доцільність встановлення певних меж в обмеженні прав і свобод громадян висловлювалися пропозиції урахування загальних засад гуманності. В цей період обґрунтована необхідність самообмеження держави на користь індивіда, висновок про необхідність свободи дій індивіда, поки вона не завдає шкоди іншим. Наголошено на тому, що єдиною метою, заради якої суспільство має право втручатися в свободу дій індивіда, є попередження нанесення шкоди іншій особі та самозахист.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Глушкова С.И. Права человека в России. М.: Юрист. 2005. 494 с.
2. История политических и правовых учений: учебник для вузов. Н.М. Азаркин, В.Н. Жуков, Ю.С. Завьялов и др.; отв. ред. О.В. Мартышин. Московская государственная государственная академия. М.: Норма, 2004. 912 с.
3. Кант И. Сочинения в 6 т.; под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзерман. Институт Востоковедения АН СССР. Т. 4, ч. 1 / ред. В.Ф. Асмус. М.: Мысль, 1965. 544 с.
4. Осипова Н. Соціально-правовий аспект європейського підходу до миру і злагоди між народами (до 290-річчя від дня народження Імануїла Канта). Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». 2014. № 3. С. 82–90.
5. Бердяев Н.А. Самопознание: Сочинения. М.: Эксмо-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио. 2001. 624 с.
6. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. Спб.: Издательство «Лань». 1998. 224 с.
7. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. 2, перераб. и доп. Москва: Издательство «НОРМА», 2008. 848 с.
8. Глинянська О.В. Свобода як ціннісна основа правової держави. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/63715/59226>
9. История буржуазного конституционализма XVII–XVIII вв. Отв. ред. Нерсесянц В. С. АН СССР, Ин-т госуд. и права. М.: Наука. 1983. 296 с.
10. Декларация прав человека и гражданина 1789 г. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: В 2 т. Отв. ред. Крашенинникова Н.А. М.: Норма. 2003. Т. 2. С. 86.
11. Декларация прав людини і громадянина 1789 року. URL: <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fundamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html>.
12. Мироненко О. Декларация прав людини і громадянина 1789. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
13. Прело М. Конституционное право Франции, пер. с франц. под ред. и со вступит. статьей А.З. Манфреда. М.: Иностранная литература, 1957. 671 с.
14. Зінченко О.В. Еволюція ідей декларації прав людини і громадянина від 1789 р. до початку XXI ст. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». № 2 (21). 2014. С. 117–125
15. Лукашева Е.А. Права человека как критерий нравственного измерения политики и государственной власти. Права человека и политическое реформирование. М.: НОРМА, 1997. С. 112–138.
16. Тарновский Е.Н. Очерк развития личных прав. Права человека и правовая мысль России (XVIII – начало XIX вв): Антология. Грачев А.А., Куницын А.С. Курск: Изд-во РОСИ, 2001. С. 158–160.